

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Boeken

Een Amerikaanse terugkeer naar Freud

Bespreking van: John A. Friedman (1998), *The Origins of Self and Identity. Living and Dying in Freud's Psychoanalysis*. Jason Aronson, Northvale NJ/Londen. ISBN 0-7657-0154-5, 228 pagina's, prijs: £ 31,95

Michel Thys

Dat een Amerikaans analyticus de energie opbrengt om een heel boek te schrijven om zijn collega's ervan te overtuigen dat het belangrijk is het werk van Freud zelf grondig en minutieus te lezen, is op zich reeds merkwaardig te noemen. Met een wat missionair aandoende gedrevenheid wil Friedman vanuit Chicago aantonen 'why we must continually make our way back to Freud' (p. 20). Hij hoopt 'that this book can serve as a corrective to the many serious misreadings of Freud's work' (p. 186). Hij laat geen gelegenheid voorbijgaan om de vervormingen en misverstanden waarvan Freuds werk het slachtoffer was, 'especially among American analysts' (p. 45), aan de kaak te stellen. Hiermee lijkt de auteur zich aan te sluiten bij wat Freud zelf in zijn *Selbstdarstellung* zegt over de Amerikaanse verwatering van de psychoanalyse (Freud 1925, p. 64). Daarom heeft de titel van deze recensie nog geen contradictio in terminis te zijn en moeten we ons niet laten af- of verleiden door Freuds eigen anti-Amerikaanse gevoelens (zie Gay 1989). De problemen die Friedman aan de orde stelt, zijn niet continentgebonden. Zijn ambitieuze opzet resulteert in een boeiend, rijk gevuld, maar ook moeilijk boek, waarin het klinische en epistemologische belang van de psychoanalyse als zodanig aan de orde komt. Friedman bespreekt Freuds denken hoofdzakelijk aan de hand van – naast tal van andere verwijzingen – drie van zijn belangrijke werken: het *Entwurf* (1895), *Zur Einführung des Narzissmus* (1914) en *Jenseits des*

Lustprinzips (1920). Elk van de drie respectieve hoofdstukken is gebaseerd op vroegere publicaties (zie Friedman 1988, 1992a, 1992b en Friedman en Alexander 1983). Het is uitermate interessant om te zien hoe Friedman deze drie teksten met elkaar in verband brengt en er centrale constanten in Freuds werk uit laat opdoemen. In het laatste en omvangrijkste hoofdstuk zal hij bepaalde aspecten van het werk van Klein en Winnicott met dat van Freud confronteren.

Maar eerst wordt de toon reeds uitvoerig gezet in het eerste, inleidende hoofdstuk: *Why Freud?* Freuds psychoanalyse, aldus Friedman, is doordrongen van het belang van de taal en van ons altijd reeds geworpen zijn in een intersubjectieve *Lebenswelt*. Hier voegt Freud dan nog de infantiele seksualiteit en de herhalingsdwang en doodsdrijf aan toe, factoren die het essentieel driftmatige van de mens samenvatten. Het is volgens Friedman de alomtegenwoordige miskenning van de constitutieve rol van de drift – door Jung tot en met Kohut en sommige objectrelationele scholen en de hedendaagse interactionisten – voor het psychische en de subjectiviteit die mede heeft geleid tot de ondoordachte verwerping van Freuds metapsychologie. Terwijl bij Freud de drift en de intersubjectiviteit (de taal, de Ander) wezenlijk met elkaar verbonden zijn, vergeten de huidige theoretici en klinici van de intersubjectiviteit de drift en zijn door Freud beschreven kenmerken. Zij prediken als het ware, zo zouden we Friedmans kritiek kunnen resumeren, een 'geontpsychoanalyseerde (inter)subjectiviteit, die verwordt tot een oppervlakkig interpersoonlijk uitwisselen van emoties. Het is door die band tussen drift en intersubjectiviteit dat de oedipaliteit en het geslachtsverschil bij Freud hun rechtmatige centrale positie toebedeeld krijgen. De notie van het geslachtsverschil is volgens Friedman bijvoorbeeld schromelijk afwezig bij Daniel Stern. De preoedipali-

teit kan slechts begrepen worden door en kan niet onafhankelijk bestaan van de altijd reeds aanwezige oedipale structuur, zowel in de moeder-kinddyade (die in essentie een oedipale droom is) als in de analytische behandeling. Friedman breekt een lans voor de *Nachträglichkeit* ('posterioriteit') en het fallisch primaat. Hij hekelt de geromantiseerde dyadisch-moederlijke en gedeseksualiseerde benadering van figuren als Ferenczi, Winnicott (die in andere opzichten wel veel pluimen krijgt) en Kohut. De moeder-kinddyade krijgt in deze opvatting haar betekenis slechts achteraf met terugwerkende kracht (*nachträglich*) via de 'derde term' van de oedipaliteit.

Het verwaarlozen van de derde term, zo gaat Friedman resoluut verder, heeft tot gevolg dat het hier en nu en de affectieve aspecten van de behandelingssituatie overschat worden, wat samengaat met een zich eenzijdig richten op de technische aspecten van de behandeling. Hierdoor wordt het eigenlijke object van de psychoanalyse, de psyche van het subject, uit het oog verloren. Het dilemma dat de analyticus zich noch op de affectiviteit van de particuliere patiënt, noch op zijn techniek dient te concentreren loste Freud volgens Friedman op door te stellen dat de analytische relatie gebaseerd is op een liefde voor de waarheid. Dit respect voor de werkelijkheid noemt Friedman Freuds derde term, die analysant en analyticus ervoor behoedt in een gesloten dyade rond te cirkelen, een derde term die Freud meer doet horen bij Socrates dan bij 'some simplistic notions of positive science and its (anonymous and impersonal) methodology' (p. 31). Voor Freud, aldus Friedman, is het voorwerp van interpretatie niet de interactie van twee individuen op zich maar eerder de betekening of representatie ervan, een proces dat boven de individuen uitstijgt, een proces dat, hoewel biologisch gegrond, niet in biologische termen weergegeven kan worden. Zo belanden we weer bij de dialectiek tussen drift en intersubjectiviteit. Het volgende luik van het boek is een uitwerking van dit eerste hoofdstuk aan de hand van de drie genoemde geschriften van Freud. Ik ga Friedmans lectuur van Freud hier niet herhalen, maar ik zal proberen een aantal karakteristieken en accenten ervan te doen oplichten.

Opmerkelijk is vooral hoe Friedman laat zien hoe in het *Entwurf* de thema's van *Jenseits* reeds volop aanwezig zijn en omgekeerd hoe *Jenseits* teruggaat op het *Entwurf*. De hele ontwikkeling van Freuds denken is volgens hem op te vatten als een terugkeer naar het *Entwurf*.¹ Ook Freud zelf had dus al zijn terugkeer naar Freud. Freuds tekst over het narcisme vervult tussen beide een brugfunctie. Ook al krijgen ze elk een eigen hoofdstuk toegewezen, Friedman laat de respectieve teksten voortdurend naar elkaar verwijzen. Reeds in 1895 is de herhalingsdwang prominent aanwezig in de voortdurende drang om excitaties te binden en in die zin op secundair procesniveau te representeren. Friedman laat op intrigerende wijze zien dat de mogelijkheid als zodanig van psychische representatie gebaseerd is op de doodsdrijf (herhalingsdwang), terwijl we doorgaans enkel lezen dat de doodsdrijf ons voorbij elke representatie voert. Via een omweg langs *Notiz über den 'Wunderblock'* (1925) en *Die Verneinung* (1925) toont Friedman hoe elke inscriptie of representatie een destructie impliceert en hij spreekt van 'the representational power of the death instinct' (p. 66). Hij benadrukt de centrale rol van het Ik in deze hele dynamiek: uiteindelijk gaan de herhaling en dus de doodsdrijf uit van het Ik. Het is het Ik dat via binding, inhibitie en representatie de ongebonden driftmatigheid wil overheersen (*Bemächtigungstrieb*) en meester probeert te worden in eigen huis. Volgens Friedman hebben de egopsychologen de adaptieve functie van het Ik zoals Freud deze in het *Entwurf* opvat, totaal misbegrepen. 'The ego is the origin of repetition, and repetition the origin of the ego' (p. 52). In het hoofdstuk over *Jenseits* komt de auteur erop terug: de herhaling bepaalt het psychische op zich en is *geen* epifenomeen van het lustprincipe, dat door Freud al in 1895 gerelateerd werd aan *reeds gebonden* energie. De dominantie van het lustprincipe wordt slechts bereikt door binding en het dwangmatige binden situeert zich dus *jenseits* van het lustprincipe (zie Freud 1920, p. 161). Het Ik en het – verloren – object hebben een gelijke oorsprong en vormen de bron van het secundaire proces en dus van het psychische. De driftmatige basis van het secundaire proces, zo stelt Friedman, is oorspronkelijker dan het

primaire proces en het lustprincipe. 'This demonic urge to repeat, to bind, to represent is the condition if the primary process itself' (p. 131). Analooq aan wat hij stelt over de verhouding tussen preoedipaliteit en oedipaliteit, benadrukt Friedman dat het primaire proces slechts *nachträglich*, in het licht van het secundaire proces begrepen kan worden.

In het hoofdstuk over *Zur Einführung des Narzissmus*, dat ook in het boek tussen het *Entwurf* en *Jenseits* staat, worden de respectieve thema's in het licht van het narcisme belicht. Friedman toont waarom voor Freud het Ik en niet het Es het libidoreservoir is en hoe ook in het primaire narcisme de afwezigheid en de representatie (van het object) domineren. 'So primary narcissism is nothing else but another name for phallic primacy' (p. 96). Via identificatie en de verschuiving naar het Ideaal-Ik wordt het primaire narcisme als het ware 'vermenselijkt' in het secundaire narcisme, zoals het pure lust-Ik evolueert naar een realiteits-Ik.

Friedman weet fundamentele thema's uit Freuds werk boeiend gestalte te geven en boven verschillende van zijn afzonderlijke geschriften te doen uitstijgen. *Jenseits* verschijnt er als een transcriptie van Freuds oorspronkelijke reflecties in het *Entwurf*, terwijl Freud reeds in het *Entwurf* 'is giving a lucid account of the function of the signifier' (p. 66). Dit laatste citaat brengt ons bij een interessante commentaar van Friedman waarvan het hele boek doordrenkt is maar die vooral is uitgewerkt in het hoofdstuk over het *Entwurf*, een commentaar over de verhouding van de psychoanalyse tot de natuurwetenschappelijke traditie. Sommigen verwijten de psychoanalyse haar aanleuning bij de biologie of ze ontkennen deze; anderen juichen deze juist toe maar vinden dat de psychoanalyse achterblijft bij de nieuwste neurobiologische bevindingen en dat ze zodoende wetenschappelijk bestaansrecht verliest. Het standpunt van Friedman is subtieler en interessanter, maar misschien in zijn originaliteit ook niet zonder problemen. Hij vindt dat de psychoanalyse van Freud de biologie gebruikt om haar te overstijgen en probeert dit aan te tonen met tal van passages uit zijn werk. Ook hier hadden alle anderen het weer mis: ten onrechte wordt Freuds biologische en neurologische taalgebruik letterlijk

opgevat, terwijl we het figuurlijk ('figures of speech'), metaforisch moeten verstaan. Overigens bedient ook de biologie zich onvermijdelijk van 'beeldspraak', zo gaat Friedman verder, maar dan een meer vertrouwde, zoals Freud in *Jenseits* zegt. Freud wendde zich volgens hem tot de wetenschappelijke traditie van zijn tijd, niet om haar over te dragen op de door hem onderzochte fenomenen, maar omdat ze hem vertrouwd was en omdat hij er gezag aan kon ontlelen. Zoals bij de drift, is er ook theoretisch een biologische verankering, maar dit betekent niet dat het wezen van de psychoanalytische theorie biologisch van aard is. Freud hanteerde de medische heuristieken niet enkel in zijn voordeel (vgl. Panhuysen 1990), maar ging eraan voorbij en triomfeerde er als het ware over. 'Freud's relationship with the natural sciences was ironical at best and, in times, even subversive' (p. 41). Zo vormde reeds zijn 'psychologie voor neurologen' van 1895 een paradigmatische kanteling naar een theorie over betekening, representatie en subjectiviteit. Hetzelfde standpunt komt terug in de bespreking van *Jenseits*, waar Friedman stelt dat we de doodsdrift, als representatieve bindingstendens, juist niet als een biologisch verschijnsel moeten opvatten. Friedman gaat de uitdaging aan precies aan de hand van twee teksten van Freud die doorgaans als biologisch-speculatief bestempeld worden, de eigenlijke signatuur van de psychoanalyse onder de aandacht te brengen, een signatuur waarin de verwevenheid van drift en menselijke subjectiviteit cruciaal is. 'A biology of the psyche is one of signification' (p. 67).

Friedman verwoordt rake en relevante standpunten die de aandacht verdienen en die dikwijls inderdaad misvattingen en slordigheden aan de kaak stellen. Zijn soms onvoldoende genuanceerde en paternalistisch klinkende kritiek op de dierbare collega's moeten we op de koop toe nemen. Men hoeft het niet altijd eens te zijn met zijn soms wat al te apodictische formuleringen om zich geboeid te weten door de discussies waartoe zijn boek zeker aanzet. De discussie over bijvoorbeeld de status van de preoedipaliteit is niet afgesloten met wat hij erover zegt. En Friedmans bewering over het primaat van het secundaire proces lijkt niet te

stroken met Freuds standpunt hieromtrent. Zo stelt Freud bijvoorbeeld dat de primaire processen van een vroeger tijdstip dateren dan de secundaire processen (Freud 1920, p. 162). Moet het belang dat men terecht hecht aan de *Nachträglichkeit* elke chronologie uitsluiten? Eén aspect dat het hele boek typeert, moet nog vermeld worden. Uit het voorgaande bleek reeds hoezeer Friedman – zonder dat ik hier in details wil treden – in zijn commentaar op de postfreudiaanse psychoanalyse op een spoor zit dat erg aan (de vroege) Lacan doet denken. Niet enkel met zijn ‘terugkeer naar Freud’ op zich lijkt hij wel een Amerikaanse Lacan, ook de inhoudelijke accenten die deze terugkeer krijgt, doen zeer lacaniaans aan. Het is dan ook verwonderlijk (of juist niet?) dat Lacan in het boek amper vermeld wordt en het moet stellen met twee terloopse verwijzingen in voetnoten. De vier tot nu toe besproken hoofdstukken zijn op te vatten als een overzicht van hoe Freud het ontstaan van het psychische of van ‘het zelf’ gestalte gaf en hoe hierin de dualiteit van levens- en doodsdrijf eigenlijk van het begin af centraal stond. (Zo kunnen we de titel en de ondertitel van het boek begrijpen.) In het laatste hoofdstuk zal Friedman ingaan op hoe Klein en Winnicott een aantal punten uit Freuds werk opnieuw bekijken, aanvullen en modificeren. Hoewel hij stelt dat ‘Klein and Winnicott make their contributions based on a deep understanding of Freud’s original reflections’ (p. 154) en hoewel ‘one should not generally confuse their respective contributions’ (p. 167), is bijna het hele hoofdstuk gewijd aan hoe beiden dezelfde fundamentele vergissing maken. Zowel Klein als Winnicott, aldus Friedman, stichten verwarring door *breast* en *mother’s breast* door elkaar te gebruiken, terwijl er nochtans een wereld van verschil ligt tussen beide termen. Bij hen blijft uiteindelijk de borst het eerste identificatieobject en niet de moeder (haar gelaat en stem) als menselijk totaalbeeld. Hoe kan, zo vraagt Friedman zich af, een identificatie met de borst als partieel object het zelf van de baby ondersteunen als hierin nog geen *primary identification* met de moeder ingecalculleerd is? Klein en Winnicott verwarren volgens hem het eerste object van behoefte (de borst) met het eerste identificatieobject (de

moeder[borst]). Aldus beschrijven ze een psychotische ontwikkeling – de baby is een ‘breast-self’ (p. 175) – die niet opgaat voor de normale ontwikkeling. Bij Klein en Winnicott is het menselijke beeld gebaseerd op een *prehuman breast* (ibidem) in plaats van omgekeerd. (Hier krijgt Lacan een korte vermelding waar Friedman signaleert dat Winnicott de ideeën in zijn artikel *Mirror-Role of Mother and Family in Child Development*, dat geïnspireerd was door Lacans ‘Le stade du miroir’, helaas niet verder uitwerkte en de notie van het borst-zelf de bovenhand hield [p. 184-185].) Zo krijgen ze niet te pakken hoe het psychische ontstaat en de subjectiviteit wordt georganiseerd. Dit kan volgens Friedman enkel door een ‘primary identification with the human image’ (p. 176) en hij verwijst naar Freuds studie over het narcisme. Voor Friedman is een ‘(quasi-)onmenselijk moment’ in de allervroegste ontwikkeling blijkbaar uitgesloten. Vervolgens verbindt Friedman deze controversie met Freuds beschouwingen over het trauma in *Jenseits en vraagt hij aandacht voor diens verwaarloosde concept van de preparedness for anxiety*. Zijn besluit luidt dat het trauma enkel betrekking heeft op die primaire identificatie en dus op de identiteit als menselijk subject en dat met betrekking tot het partieel object (de borst) enkel behoefte, frustratie en agressie spelen. Friedman plaatst hier een zeer belangwekkend probleem op de voorgrond en hij behandelt het met een onalledaagse precisie. Toch meen ik – zonder zelfs maar te veronderstellen dat Klein en Winnicott Freud op dit punt wél zouden bijvallen – dat Friedman elementen uit Kleins (en Winnicotts) werk onzorgvuldig benadert en ze onvoldoende in hun context plaatst. Ten eerste verwaarloost hij totaal de sterke invloed van projectieve identificatie en de volgens Klein al zeer vroege intrede van de depressieve positie en dus van het hele object; ten tweede blijven de uiterst relevante aanvullingen van Bion (o.a. zijn oscillatie tussen paranoïd-schizoïde en depressieve positie) ten onrechte geheel achterwege. Wel beweert hij dat Klein en Winnicott ondanks hun beperkingen significante bijdragen hebben geleverd aan het begrijpen van het psychisch leven, wat niet meer gezegd kan worden van de meeste van

hun volgelingen. 'Now we have misreadings (of Klein and Winnicott) of the first misreading of Freud' (p. 187). Een dergelijke uitspraak is gratis en arrogant, maar vooral zeer misplaatst als we zien hoe een figuur als Bion totaal afwezig blijft in de discussie. Dat Friedman élké afwijking ten opzichte van Freud reduceert tot een misreading van Freud is een spijtige smet op dit voor de rest zeer interessante en aanbevelingswaardige boek en het maakt zijn terugkeer naar Freud al te tendentiekus. Er bestaat ook nog zoiets als verschillen van mening op basis van theoretische of klinische gronden. Maar mischien heb ik het verkeerd gelezen.

Noot

1. Het is spijtig dat het *Entwurf*, de freudiaanse basistekst bij uitstek, niet is opgenomen in de *Sigmund Freud Nederlandse Editie*, noch er, zoals de *Hoofddlijnen*, afzonderlijk aan is toegevoegd. Maar natuurlijk kan dit nog goedgemaakt worden.

Literatuur

Freud, S. (1920), Aan gene zijde van het lust-principe. *Sigmund Freud Nederlandse Editie: Psychoanalytische Theorie* 1. Boom, Amsterdam/Meppel, p. 99-163.

Freud, S. (1925), Zelfportret. *Sigmund Freud Nederlandse Editie: Psychoanalytische Beschouwingen* 2. Boom, Amsterdam/Meppel, p. 15-83.

Friedman, J. (1988), The idea of narcissism in Freud's psychoanalysis. *International Review of Psycho-Analysis* 15, p. 499-514.

Friedman, J. (1992a), Freud's 'Todestrieb': an introduction. Part 1. *International Review of Psycho-Analysis* 19, p. 189-196.

Friedman, J. (1992b), Freud's 'Todestrieb'. Part 2. *International Review of Psycho-Analysis* 19, p. 309-322.

Friedman, J., en J. Alexander (1983), Psychoanalysis and natural science: Freud's 1895 'Project' revisited. *International Review of Psycho-Analysis* 10, p. 303-318.

Gay, P. (1989), *Sigmund Freud. Zijn leven en werk*. Tirion, Baarn.

Panhuysen, G.E.M. (1990), *Het ei van Freud. Over de bijdrage van medische heuristieken aan*

geboorte en groei van de psychoanalyse. Swets & Zeitlinger, Amsterdam/Lisse.

M. Thys is psycholoog en psychoanalyticus, lid van de Vlaamse Vereniging voor Psychoanalytische Therapie en van de Belgische School voor Psychoanalyse, werkzaam in het centrum voor geestelijke gezondheidszorg Andante te Antwerpen-Merksem.

Herinneringen aan onmenselijkheid

Bespreking van: Loden Vogel (2000), *Dagboek uit een kamp*. Prometheus, Amsterdam.

ISBN 90-5333-858-6, 188 pagina's, prijs: f 36,50/BEF 665

Marc Hebbrecht

De bejaarde Louis Tas, een bekend Nederlands psychoanalyticus, geeft het kampdagboek dat hij meer dan vijftig jaar geleden heeft geschreven, nu opnieuw uit, en geeft er commentaar bij. Op 29 september 1943 wordt de familie Tas gedeporteerd naar Westerbork en vandaar op 15 maart 1944 naar Bergen-Belsen vervoerd. Zijn zuster weet tijdens de deportatie te ontsnappen. Het eerste deel is een verslag van zijn ontberingen in het concentratiekamp van Bergen-Belsen tussen 25 april 1944 en 7 april 1945. Op 10 april 1945 wordt de familie Tas per trein geëvacueerd naar een onbekende bestemming. De trein komt uiteindelijk tot stilstand bij het plaatsje Tröbitz, op de grens van Brandenburg en Saksen. Op 23 april worden ze door de Russen bevrijd. In het tweede deel van het boek (*Brief an eine Deutsche*) wordt deze kampervaring in het perspectief van zijn ganse leven geplaatst.

De omstandigheden die Tas beschrijft, zijn verschrikkelijk. Kleding, huisvesting en voeding zijn volstrekt onvoldoende. Terwijl het voedsel in het begin van zijn verblijf nog bestaat uit brood en aardappelen, blijft er aan het einde slechts koolraapsoep en griesmeel over. Brood wordt de enige waarde die nog telt. Iedereen in het kamp slaat voedselvoorraden op, er wordt

geruild en gestolen. Brooddieven worden als zware misdadigers beschouwd. Louis Tas spreekt met zijn vader een geheimzinnig, onverstaanbaar dieventaaltje over eten. Hij wordt geslagen wanneer hij een kool laat vallen of de soep laat aanbranden. Gesprekken over intellectuele onderwerpen kunnen in het begin van het verblijf nog boeien maar worden later als absurd ervaren. Dromen en humor gaan over aardappelpuree, vlees in overvloed, over eten en wetenschappen over roomhoortjes. Een kookboek wordt het summum van pornografische literatuur.

Deze traumatiserende omstandigheden veroorzaken een verregaande orale en anale regressie. De normale geslachtsdrift met al zijn vertakkingen verdwijnt: geen gêne of vuilbekkerij meer, geen flirten, niemand is hoffelijk, kameradschap wordt onbelangrijk. Niemand interesseert zich werkelijk voor een ander. Maar goede huwelijken worden nog beter, moeders doen alles voor hun kinderen en geven het eigen voedsel weg (de kinderen vinden dit ergelijk omdat het hen belast met schuldgevoelens), banden tussen broers en zussen worden hechter. Op de latrines ervaart hij intense lustgevoelens maar ook droomachtige toestanden waarbij hij zich met schrik afvraagt of hij bezig is het in zijn bed te doen. Regressie doet zich ook voor op het vlak van de moraliteit, evenwel niet bij iedereen. Vooral moeder Tas blinkt uit in altruïsme en slaagt erin met haar Jiddische liederen het lijden van anderen te verzachten.

Sterk ondervoed moeten ze zware en vuile arbeid verrichten. Wie het aandurft op te vallen, wordt op een barbaarse wijze gestraft. De hygiënische omstandigheden zijn mensonteerend. De combinatie van ondervoeding, slechte hygiëne en ongedierte ligt aan de basis van infectieziekten. Gelukkig weet het gezin Tas deze hel te overleven. Misschien omdat ze hun integriteit en waarden kunnen behouden.

Louis leest veel (Bleuler, Wilde, Shakespeare, Hemingway) en krijgt bijles van Landauer, de analyticus van zijn vader. Vader Tas kan zijn ervaring als zenuwarts ten dienste stellen van de andere kampbewoners. Louis legt zich in het begin toe op de aardappelvoorziening; later krijgt hij de taak van luizenbestrijder.

De psychische gevolgen van deze onmenselijke behandeling (Tas spreekt terecht over een negatieve therapie) zijn ingrijpend. Steeds frequenter doen zich dissociatieve verschijnselen voor. Hij geneert zich als hij behoorlijk wordt behandeld. Hij troost zich met de illusie dat hij van geluk mag spreken; buiten het kamp zou hij opgeëist worden voor het front; in de andere kampen is het misschien nog erger. Het gevoel van medelijden functioneert niet meer. Fantasieren over vroeger gaat steeds minder. Hij kan steeds minder van goede dingen genieten (hij ontwikkelt een antipathie voor de zon). Hij overleeft maar voelt zich schuldig. Momenten van hoop duren slechts kort: wanneer pakjes met levensmiddelen uit het buitenland worden gestuurd, bij geruchten over invasie, als gevolg van privileges (de ziekenbarak, werk in de keukens). Dissociatie en apathie dienen als ultieme verdediging tegen wanhoop.

Louis Tas mag nog van geluk spreken. Hij keert de heelhuids terug en mocht meemaken dat zijn ouders lange tijd bleven leven. Zelfs na deze kampervaring geeft hij weinig blijk van anti-Duitse gevoelens. Over zijn eerste analyticus evenwel geen goed woord! Tas is in 1943 – kort voor zijn deportatie – in analyse gegaan. Hij neemt het zijn eerste analyticus zeer kwalijk dat deze hem in analyse nam in plaats van tot migratie aan te sporen. Na de oorlog moet Tas de afwijzing door diezelfde analyticus incasseren terwijl zijn vader wel door hem in analyse wordt genomen! Een uiterst pijnlijke beleving voor Louis. Over zijn tweede analyse (begonnen in 1966), ditmaal bij een vrouwelijke analytica, is hij vol lof. Zijn rouwproces komt op gang ('de geesten bloed geven om te kunnen rouwen'); hij herwint het vermogen om gedifferentieerd te voelen. Deze analyse lost echter niet alle gevolgen van de kampervaring op; depersonalisatie blijft zich periodiek herhalen. En hij gaat constant gebukt onder een gevoel van schaamte. Niet alleen het zich schamen te weinig ondernomen te hebben om de traumatisering te voorkomen maar vooral de schaamte over het feit dat hij zo slecht door anderen is behandeld. Niet voor niets wordt hij Nederlands schaamte-expert!

Een schrijnend boek, aangrijpend in al zijn realisme. Tas geeft – zoals gezegd – weinig

blijk van anti-Duitse gevoelens. Met dit boek worden ze afgesplitst en met grote kracht in de lezer geëvacueerd. Ik heb ze in ieder geval gevoeld. Louis Tas beschrijft niet hoe deze kampervaring zijn identiteit als analyticus heeft beïnvloed, ook niet wat de gevolgen waren voor de volgende generaties, terwijl hij met zijn competentie als ervaren analyticus hierover veel zinvolle dingen had kunnen schrijven. Ik kan hem begrijpen. De laatste alinea van het boek geeft het antwoord: 'Ik zie er node van af om te schrijven over het leven dat we samen hebben en dat rijk is aan belevingen. Degenen die erin worden beschreven, lezen het dan nieuwsgierig mee, en dat besef kost me mijn spontaneïteit. Het lijkt me wijzer en eerlijker het verhaal hier voorlopig af te sluiten.'

Wat hebben psychoanalytici en psychotherapeuten aan het dagboek van Loden Vogel? Veel boekenclubs maken reclame voor een of ander boek waarin aspecten van de holocaust op een confronterende manier worden belicht. Het blijft een psychoanalytisch interessant verschijnsel waarom dergelijke gruwelverhalen bestsellers worden. Is er dan toch sprake van een holocaustindustrie, waarbij ik verwijs naar het recente boek van Norman Finkelstein (2000)? Het brede publiek is blijkbaar zeer geïnteresseerd in de grootschalige agressie die kan losbreken wanneer een paranoïde leider aan de macht komt en samen met een klik een doctrine en een bureaucratische structuur uitwerkt die een kleine groep tot zondebok maken, vervolgen en vernietigen.

Het boek van Loden Vogel is niet zomaar een holocaustverhaal uit een grote reeks. Het is vooral de getuigenis van een diep geloof in de menselijke integriteit en een bewijs van het vermogen dat het vertrouwen in de mens onwankelbaar kan blijven, zelfs na de meest afschuwelijke ervaringen. De hoop dat het goede uiteindelijk wint van het kwade, wordt met dit boek nogmaals versterkt. Tas laat ons zien dat het mogelijk is een competent en menselijk analyticus te zijn, ook na deze verschrikkelijke ervaring. Ook dan kan men onderzoekend blijven in plaats van ten onder te gaan aan wraakzucht. Dank zij de psychoanalyse kon hij psychisch overleven. Psychoanalytici zullen iets leren over de schaamte-ervaring, over het

onvermogen te rouwen, over de affectconstrictie als verdediging tegen extreme haatgevoelens, over de loyaliteitsdroom. Het boek laat ons zien hoezeer het welslagen van een analyse afhangt van de integriteit en de moed van individuele mensen (de vergelijking tussen zijn twee analytici). Om die reden wil ik het boek van harte aanbevelen. Maar vooral biedt het boek de mogelijkheid om communicatie via projectieve identificatie aan den lijve te ervaren. Volgens mij heeft Louis Tas met het schrijven van dit boek een ultieme poging ondernomen om alsnog contact te krijgen met een ondraaglijk gevoel van gekwetst zijn dat vanwege de ondraaglijkheid afgesplitst werd. Zijn boek is een manier om dit onbewuste en afgesplitste gevoel bij de lezers te leggen en met vele lezers te delen, want zo'n pijn is niet door één of enkele personen te dragen. En de lezer voelt een intense overtuiging opwellen dat zoiets vreselijks nooit meer mag gebeuren, dat hij zich voortaan wil weren tegen alle vervolgers.

Literatuur

Finkelstein, N.G. (2000), *The Holocaust Industry. Reflections on the Exploitation of Jewish Suffering*. Verso, New York/Londen.

Dr. M. Hebbrecht is psychiater en psychoanalytisch psychotherapeut in Kortenberg en in Tongeren.

Empathie en psychoanalyse: een taboe doorbroken?

Bespreking van: A.P.M. van Strien (1999), *Empathie. Een kwaliteitsaspect van de psychoanalytische praktijk? Een exploratief onderzoek van een concept*. Thela Thesis, Amsterdam. ISBN 90-5170-4887, 209 pagina's, prijs: f 39,50/ BEF 790

Anita Wydoodt

Het boek *Empathie* is de neerslag van het promotieonderzoek van de auteur. Hij start met het geven van een historische

schets van het begrip empathie vanaf de periode van Freud tot nu, in de – voornamelijk – psychoanalytische literatuur. Vervolgens gaat de auteur in op het empathieproces en onderscheidt hij verschillende vormen van empathie: affectieve, cognitieve, getoonde en interactionele empathie. Op het einde van zijn literatuuroverzicht komt hij tot de volgende werkdefinitie: 'Empathie is het vermogen van de analyticus om zich, in interactie met de patiënt, aanvoelend in diens beleavingswereld te verplaatsen, waardoor hij in staat is die beleavingswereld te kennen' (p. 46).

In zijn onderzoek gaat Van Strien na of het theoretische begrip 'empathie' in de psychoanalytische praktijk te herkennen is en of de in de literatuur beschreven structuur ervan in de praktijk terug te vinden is. Hij onderzoekt of empathie operationeel gedefinieerd kan worden en of er een verband aan te tonen is tussen de mate van empathie en de kwaliteit van de interventies van de analyticus.

Voor het onderzoek zelf maakt hij gebruik van vignetten die door praktiserende psychoanalysici van de Nederlandse Vereniging voor Psychoanalyse geschreven zijn. Hij laat deze scoren door drie externe beoordelaars (ervaren psychotherapeuten die goed vertrouwd zijn met psychoanalyse maar met elk een verschillend hoofdreferentiekader, respectievelijk gedragstherapeutisch, psychoanalytisch en cliëntgericht) aan de hand van veertig items over empathie die hij heeft samengesteld op basis van de literatuur. De beoordelaars moeten ook beantwoorden of er in het vignet sprake is van een empathische benadering door de analyticus en of de zitting zoals weergegeven in het vignet bevorderlijk is voor het psychoanalytische proces.

Hij komt tot een aantal interessante conclusies. Eerst en vooral blijkt dat het in de literatuur gemaakte onderscheid tussen affectieve, cognitieve, getoonde en interactionele empathie niet kan worden teruggevonden. Er is sprake van één begrip empathie dat in meerdere of mindere mate in een interventie aanwezig kan zijn. Vervolgens blijkt dat het empathiebegrip operationaliseerbaar is aan de hand van vijfender-tig kenmerken die hij op basis van de psychoanalytische literatuur heeft onderscheiden. Dit maakt dat het begrijpen van empathie binnen

een psychoanalytisch referentiekader transparanter en concreter is geworden.

Ten slotte blijkt er een nauw verband te bestaan tussen de kwaliteit én de mate van empathie van een psychoanalytische interventie. Een goede psychoanalytische interventie gaat gepaard met een hoge mate van empathie van de psychoanalyticus. De empathische aspecten die van belang zijn voor een goede psychoanalytische interventie vat Van Strien als volgt samen:

'Zich goed inleven in, sensitief zijn voor en aansluiten bij de beleavingswereld en/of de psychische realiteit van de patiënt. De tegenoverdracht goed hanteren. De beleavingswereld van de patiënt goed verwoorden. Zich verdiepen in de interactie met de patiënt. Het gebruik van introspectie door de analyticus bij zichzelf om de ervaringswereld van de patiënt (die naar de analyticus is "getransmitteerd") te herkennen' (p. 138).

Het boek is een verslag van een degelijk uitgevoerd promotieonderzoek met interessante conclusies over het belang van empathie voor het psychoanalytisch proces. Het onderzoek is goed ingebed in de literatuur. De auteur is methodisch te werk gegaan en geeft een uitvoerige beschrijving van zijn werkwijze waardoor het onderzoek controleerbaar en in principe herhaalbaar is. Zijn conclusies worden meestal door verschillende betekenislijnen gestaafd. De degelijkheid gaat jammer genoeg gepaard met saaiheid. Het begrip empathie wordt weliswaar geoperationaliseerd, maar het komt op geen enkel ogenblik tot leven in het boek. Dit heeft deels ook te maken met het feit dat de auteur zijn gegevens zo goed als niet illustreert met het kwalitatieve materiaal waar hij gebruik van maakt. Ook al voert hij een gecombineerd kwalitatief en kwantitatief onderzoek uit, het kwalitatieve aspect gaat verloren in zijn verslag. Zelf haalt hij als reden hiervoor het bewaren van de anonimiteit van de proefpersonen aan. Ik zou het echter boeiender en levendiger om te lezen hebben gevonden, indien hij meer verwees naar de weergaven van de vignetten. Zelfs de twee korte vignetten die hij weergeeft zijn zo summier dat ze hun kwaliteit verliezen.

Interessant vond ik Van Striens onderscheid tussen empathie in de psychoanalytische litera-

tuur en in het cliëntgerichte referentiekader. In dit laatste wordt met empathie de volledige cyclische interactie tussen therapeut en patiënt bedoeld. In de analytische literatuur wordt het vooral beschouwd als een kwaliteit van de analyticus. Een ander onderscheid is dat het in de cliëntgerichte therapie als een therapeutisch middel wordt gebruikt. In de psychoanalyse daarentegen is de duiding het therapeutisch agens en is empathie de voorbereidende stap daartoe.

Het belang van het boek ligt er mijns inziens in dat Van Strien met zijn onderzoek bijdraagt aan het doorbreken van het taboe op het belang van empathie in de psychoanalytische praktijk en theorie. Empathie is wel degelijk een belangrijke, bevorderlijke factor voor het psychoanalytisch proces. Deze bijdrage vormt de kracht van het boek.

Dr. A. Wydoodt, psychologe, is psychoanalytica en lid van de Belgische School voor Psychoanalyse. Zij is werkzaam als human-resourcesadviseur bij de personeelsdienst van de Universitaire Ziekenhuizen Leuven.

Lacans terugkeer uit Amerika

Bespreking van: B. Fink (1997), *A Clinical Introduction to Lacanian Psychoanalysis. Theory and Practice*. Harvard University Press, Cambridge MA/Londen, paperback 1999. ISBN 0-674-13536-9, xiii + 297 pagina's, prijs: £ 11,95 en: D. Nobus (red.) (1998), *Key Concepts of Lacanian Psychoanalysis*. Rebus Press, Londen. ISBN 1-900877-08-2, 229 pagina's, prijs: £ 14,99

Antoine Mooij

Lacan had of heeft een slechte reputatie binnen de Nederlandse psychoanalytische en psychiatrische wereld. Men gaf hem weinig krediet, deed badinerend of wees hem al dan niet scherp af. Lacans benadering past ook weinig bij de Nederlandse instelling. Zijn theorie is vaak bijzonder abstract en de lacaniaanse praktijkvoering is zo on-Hollands als het maar kan.

In België lag de situatie natuurlijk geheel anders, maar België leunt cultureel gezien natuurlijk sterk op Frankrijk. Nederland is daarentegen sterk op de Angelsaksische wereld en met name de Verenigde Staten gericht. In geen enkel Europees land is de Europese traditie in de psychiatrie zo weggevaagd en is de Amerikaanse DSM-III/IV zo omarmd als in Nederland. Het geval wil nu dat uitgerekend in Amerika een groeiende en ook commercieel succesvolle Lacanliteratuur aan het ontstaan is. Voor een deel betreft dit uit het Frans vertaalde boeken maar voor een ander deel oorspronkelijke publicaties. Lacan heeft nu een soort goedkeuring vanwege de Angelsaksische wereld verkregen en zeilt nu met deze westenwind in de rug Nederland binnen. Het is ook de enige manier waarop Lacan in Nederland een zekere mate van respectabiliteit zou kunnen verkrijgen. De veel besproken crisis binnen of van de psychoanalyse draagt overigens ook wel bij aan deze belangstelling voor een deels veronachtzaamd auteur: misschien heeft hij iets te bieden voor het overleven van de psychoanalyse in de eenentwintigste eeuw.

Voor deze Amerikaanse literatuur over Lacan geldt echter wel, voorzover zij geen vertaalde Franse is, dat zij een bepaalde signatuur heeft. Vooral de groep rondom Miller heeft internationale activiteiten kunnen ontplooiën, zodat wat vanuit Amerika komt, sterk beïnvloed is door de lezing van Lacan door Miller.

Het boek van Fink geeft een goede uitleg van hoofdstukken van Lacan, met de nadruk op de klinische praktijk. Fink is een Amerikaans psycholoog die in Parijs grondig heeft kennisgemaakt met de lacaniaanse wereld. De nadruk op de praktijk maakt het werk bijzonder binnen de Amerikaanse context, omdat daar de receptie sterk vanuit de 'cultural analysis' plaatsvond. Omdat men in de Verenigde Staten inmiddels wat uitgekeken was op Derrida en de deconstructie, onstond de behoefte aan wat anders. Aan die behoefte kon Lacan voldoen. Het boek van Fink biedt binnen de Amerikaanse context een soort tegenwicht tegen deze wat eenzijdige receptie.

Het accent van het boek ligt op de midden-Lacan van omstreeks de jaren zestig, met vooral aandacht voor 'het reële' (in een bepaalde uit-

leg daarvan, p. 47, 53). Het boek bevat drie delen, waarvan de eerste twee de belangrijkste zijn. Het eerste deel bespreekt de behandelwijze, het tweede deel de lacaniaanse psychopathologie, terwijl de basisbegrippen gaandeweg behandeld worden. Dit is een gelukkig gekozen opzet.

Het eerste deel beschrijft het belang van de gesprekken vooraf en de interventietypes (variabele zittingsduur, interpretatie als 'oracular speech', het belang van de basisfantasie of het basisfantasma) en het veronderstelde einde/doel van een analyse. Lacan heeft zich verschillend uitgelaten over de inhoud maar heeft wel steeds de gedachte gehandhaafd dat er een omschreven doel is. Van dit doel afhankelijk is het verlangen van de analyticus dat de behandeling vanaf het eerste begin zou dragen. De verdediging van de variabele (en relatief korte) zittingsduur is zwak en kan veel sterker gebracht worden (het vroege argument van Lacan van het doorkruisen van een dwangneurotische strategie krijgt nogal nadruk). Dit is opvallend, omdat de variabele zittingsduur nu juist een belangrijk geschilpunt vormt, uiteraard in de lijn van Lacans theorie zelf ligt, verreweg de meeste lacanianen hem praktiseren en de duur de sfeer van de behandeling wezenlijk bepaalt. Volgens de schets die Fink geeft, blijkt relatief weinig te worden gedaan met wat elders overdrachtsduidingen genoemd zouden worden. Het geheel ademt een, althans voor Nederlandse begrippen, wat autoritaire inslag en verschilt nogal van een meer relationele, intersubjectieve benadering.

Het tweede deel beschrijft de lacaniaanse psychopathologie met de bekende drieslag van psychose, perversie, neurose. Het is zonder meer instructief, maar het geschetste beeld is nogal statisch, mede omdat de psychopathologische structuren geperst moeten worden in verschillende schema's. Dit is onvermijdelijk, maar die schema's worden nogal statisch en weinig dynamisch opgevat, zoals bijvoorbeeld blijkt uit de gegeven uitleg van het aliënatie-separatieschema. Aliënatie heeft betrekking op het zich invoegen in de taal en de cultuur (het Andere), separatie betreft het zich daaraan onttrekken. De psychoticus zou geen aliënatie hebben ondergaan, de pervers wel aliënatie

maar geen separatie, terwijl de neuroticus zowel aliënatie als separatie zou hebben ondergaan (blz. 179). Hier wreekt zich de behoefte Lacans denken als een gesloten systeem te presenteren in de lijn van Miller, die dominant aanwezig is in tekst en verwijzing. Wel wordt duidelijk dat het om een structurele psychopathologie gaat, die haaks staat op de heersende DSM-psychopathologie.

Het boek is uitnodigend en helder geschreven en op grondig Amerikaanse wijze uitgegeven. De lacaniaanse terminologie wordt niet geschuwd maar helder uitgelegd, wat natuurlijk niet wil zeggen dat dan ook altijd duidelijk is wat men zich bij bepaalde begrippen moet voorstellen.

Eenzelfde mate van toegankelijkheid heeft de door Nobus geredigeerde bundel *Key Concepts of Lacanian Psychoanalysis* niet. Dit is een bundel artikelen over een aantal lacaniaanse begrippen door auteurs die globaal gezien wel eenzelfde achtergrond maar toch een eigen benadering hebben, wat het boek minder instructief maakt voor de niet-ingevoerde lezer. Wij vinden onder meer een stuk van dezelfde Fink over de 'quatre discours', van Grigg (een Australiër die ook een tijd in Parijs gewoond heeft) over de psychose en de verwerping, van Libbrecht over het verlangen van de analyticus, van Nobus over het spiegelstadium en van Verhaeghe over het *Elfte Séminaire*. Dit laatste stuk veronderstelt een grote vertrouwdheid met interpretatieproblemen binnen het lacaniaanse veld.

Lacan citeerde in 1975 een uitspraak van Joyce: 'Je veux que les universitaires s'occupent de moi pendant trois cents ans.' Voorzover die wens ook de zijne was, wordt Lacan inmiddels goed bediend. Het artikel van Nobus bijvoorbeeld bestaat voor bijna de helft uit noten (vijftien van de vierendertig pagina's). Welk doel wordt hier gediend? Er is de afgelopen twintig, dertig jaar natuurlijk een omvangrijke Lacan-literatuur ontstaan, in Frankrijk en daarbuiten, die nog sterk zal aanwassen, maar veel lacaniaanse literatuur is nogal repetitief. De vraag dringt zich op waarom de lacanianen zo veel schrijven. 'Warum schreiben die Lacanianer so viel?', klont het al de jaren tachtig. Het is een vraag die serieuze overdenking verdient. Met deze algemene opmerking is in geheel niet

gezegd dat de stukken uit de bundel afzonderlijk geen waarde zouden hebben. Het boek is echter niet geschikt als inleiding, wat volgens het voorwoord wel de bedoeling was. Daarvoor ontbreekt te zeer een persoonlijke toon die een psychoanalytisch boek of artikel ook moet hebben, in tegenstelling tot een universitair product.

Prof. dr. A.W.M. Mooij, psychoanalyticus, lid Nederlands Psychoanalytisch Genootschap, is hoogleraar Psychiatrische aspecten van de rechtspraak te Utrecht en bijzonder hoogleeraar te Groningen.

Seksualiteit en identiteit

Bespreking van: Ethel Spector Person (1999), *The Sexual Century*. Yale University Press, Londen. ISBN 0-300-07604-5, 387 pagina's, prijs: £ 22,50

Frans Schalkwijk

In *The Sexual Century* zijn publicaties van Ethel Spector Person uit de afgelopen vijftientig jaar verzameld. Sommige bijdragen schreef zij alleen, sommige met L. Ovesey en sommige in samenwerking met anderen. De bundel komt over als een consistent geheel en ademt de geest van openheid voor verschillende culturele en theoretische invloeden. Person is supervisor en leeraanlytica bij het Columbia University Center en hoogleraar klinische psychiatrie. Ze doet zelf ook wetenschappelijk onderzoek en verdiept zich soms als participierend observator in haar onderwerpen. In het boek zijn haar ervaringen als analytica en supervisor te lezen, onderzoeksresultaten en verslagen van bezoeken in bijvoorbeeld kringen van travestieten. De artikelen zijn ondergebracht in vier delen. In het eerste deel worden de historische achtergrond en het theoretische kader van seks en geslachtelijke identiteit geschetst. De gedachte dat seksualiteit een aangeboren kracht (libido) is die bij het wegvallen van culturele remmingen vrij tot ontplooiing zou kunnen komen, is

anno 2000 volgens haar niet meer houdbaar. Seksualiteit moet niet alleen gezien worden in termen van haar bron, maar vooral in relatie tot het gevoel van identiteit. Om deze relatie te kunnen beschrijven, bieden concepten uit de objectrelatietheorieën enig houvast. De seksuele ontwikkeling is echter voor alles te begrijpen als een vormingsproces rond de kerngeslachtelijke identiteit, de geslachtelijke rolidentiteit en het verworven patroon van seksuele voorkeuren. Met de aanduiding 'geslachtelijke rolidentiteit' benadrukt Person de individuele beleving van vrouwelijke-mannelijke eigenschappen en de rol van identificatie met interpersoonlijke en culturele aspecten. Het separatie-individuatieproces is volgens haar even ingewikkeld voor jongens als voor meisjes, dit in tegenstelling tot wat respectievelijk Stoller en Chodorow menen. Ontwikkelingspsychologisch gezien start eerst de geslachtelijke rolidentiteitsontwikkeling, die vervolgens de (oedipale) seksuele ontwikkeling organiseert. De psychoanalytische theorie over de vrouwelijke seksualiteit die Person voorstaat, kenmerkt zich door aandacht voor de eigenheid van de vrouwelijke beleving en de verbinding tussen seksualiteit en het zelfgevoel. Stereotiepe beschrijvingen van de vrouwelijke seksualiteit als passief, masochistisch, afhankelijk en narcistisch, vindt ze achterhaald. Het tweede deel behandelt 'cross-gender' stoornissen als transseksualiteit en travestie, en homoseksuele 'cross-dressers'. De laatstgenoemden zijn de homoseksuele mannen die zich bijvoorbeeld als een filmster of een diva kleden en opmaken (Paul Haenens creatie van Margreet Dolman), terwijl travestieten vaak heteroseksuele mannen zijn die zich willen kleden als vrouw (Maarten/Maartje 't Hart bijvoorbeeld). Als een antropoloog zocht Person hen in hun kringen op, zoekend naar de betekenissen van gedrag en fantasieën. Dergelijk werk is alleen mogelijk, denk ik, als je zoals Person niet snel oordeelt en homoseksualiteit niet ziet als een pathologie, maar spreekt over 'de homoseksualiteiten' naast 'de heteroseksualiteiten'. Een stoornis in de kerngeslachtelijke identiteit komt zelden voor, alleen in transseksualiteit. Bij travestie en homoseksuele 'cross-dressers' gaat het om een stoornis in de geslachtelijke roliden-

titeit, om twijfel aan de (ook cultureel bepaalde) mannelijke eigenschappen, vermengd met een seksueel conflict. Bij travestie vindt er een splitting van de vrouwelijke en de mannelijke rol-identiteit plaats, die elkaar uitsluiten. De object-relaties worden op een primitieve manier vastgelegd: via introjectieve identificatie eigent de travestiet zich het lokkende aspect van de ander toe en beleeft dat vervolgens als het zijne. Verschillende relatiepatronen tussen moeder en zoon tijdens de separatie-individualisatiefase lijken samen te gaan met specifieke subgroepen zoals masochisme of sadisme. Bij travestieten is er een sterke identificatie met de preoedipale moeder en is het zich als vrouw verkleden obsessief, terwijl er bij homoseksuele 'cross-dressers' een encensering is van series wisselende identifications met geïdealiseerde vrouwen (bv. Marilyn Monroe). Interessant is dat Person deze hoofdstukken laat volgen door een onderzoeksverslag naar de etiologie van vrouwelijk gedrag van jongtjes.

Het derde deel bestaat uit drie artikelen over seksueel verlangen, fantasie en uitvoering daarvan. Opnieuw zijn twee onderzoeksartikelen opgenomen. Anders dan men meestal aanneemt, zijn seksuele fantasieën niet plaatsvervangend voor gebrekkige activiteiten: seksueel ongeremde personen begeven zich in meer activiteiten en hebben een breder scala van seksuele fantasieën. Ook zijn seksuele verschillen tussen mannen en vrouwen geringer dan verwacht: vrouwen hebben bepaald niet meer masochistische fantasieën dan mannen en slechts een zeer klein deel van de mannen heeft dominante of sadistische fantasieën.

Het vierde deel gaat over vrouwelijke seksualiteit en vrouwelijkheid, en mannelijke seksualiteit en mannelijkheid. Dat je in seksualiteit zowel een verlangend subject bent als een object waar door een ander naar verlangd wordt, is een verhelderend onderscheid. Mannen identificeren zich nogal eens te sterk met het verlangend subject, vrouwen met het verlangde object. Wellicht dat, zo gezien, vrouwen daardoor het feit dat ze gekozen worden nogal eens zwaarder laten wegen dan het genieten van seks op zich. Als door onwetendheid of onderdrukte masturbatie het seksuele verlangen relatief onbevredigd blijft, kan bij vrouwen soms een seksuele

onderactiviteit ontstaan. Dit betekent echter bepaald niet, dat vrouwen per se seksueel onderactief zouden zijn. Voor mannen, die zich meer identificeren met het verlangende subject, kan seksualiteit beladen zijn met angsten over macht en controle over het vrouwelijke seksobject. Kenmerkend daarvoor is een typisch mannelijke fantasie over de altijd seksueel beschikbare vrouw, waarmee haar individualiteit en autonomie worden weggemaakt.

Een interessant boek, dat is het zeker. Vooral de openheid van denken en de samenvoeging van theorie, klinisch materiaal en onderzoeksdata dwingen respect af. Helder theoretisch denken gaat samen met allerlei praktische opmerkingen, bijvoorbeeld over het gebrek aan aandacht voor de beleving van seksualiteit door adolescenten, die op steeds jongere leeftijd seksueel actief worden. Het nadeel van de bundeling artikelen is dat er veel inhoudelijke overlap is tussen de hoofdstukken, wat nogal eens de gewaarwording geeft: 'Dit heb ik toch al gelezen?' Het is een boek dat in een goede instuutsbibliotheek thuishoort en waar je dan een artikel in kan vinden over een specifiek onderwerp.

Dr. F.W. Schalkwijk is vrijgevestigd psychotherapeut/psychoanalyticus te Amsterdam.

Van hofdame tot feministe

Bespreking van: Karen Horney (1999), *The Therapeutic Process: Essays and Lectures*/Karen Horney. Onder redactie van en ingeleid door Bernard J. Paris. Yale University Press, New Haven/Londen. ISBN 0-300-07527-8, 272 pagina's, prijs: £ 20,00

en: Karen Horney (2000), *The Unknown Karen Horney: Essays on Gender, Culture, and Psychoanalysis*. Onder redactie van en ingeleid door Bernard J. Paris. Yale University Press, New Haven/Londen. ISBN 0-300-08042-5, 362 pagina's, prijs: £ 22,50

Mary Hoxe

In twee boeken heeft Bernard J. Paris, oprichter van de International Karen Horney Society, originele geschriften, collegedictaten, aantekeningen, waaronder veel nooit eerder gepubliceerd of vertaald werk, van Karen Horney verzameld. Zijn oorspronkelijke plan was om al het ongepubliceerde werk van Horney in één boek uit te brengen *The Unknown Horney*. Tijdens de uitvoering van dit grote project besloot hij haar geschriften over de klinische praktijk in een eigen boek onder te brengen. Het resultaat is een interessant overzicht van de ontwikkeling in haar theoretisch denken en visies op het therapeutische proces maar ook van de geschiedenis van de psychoanalyse. Zonder de overzichtelijke inleidingen waarin hij de geschriften in hun context plaatst zou ik beide boeken na verloop van tijd waarschijnlijk ontmoedigd terzijde hebben gelegd. Juist omdat het vaak collegevoorbereidingen en lezingen betreft is er in de originele geschriften veel overlap. Veelal beginnen ze met een overzicht van wat al in eerdere geschriften aan de orde is geweest, wat de concentratie doet afnemen. In de inleidingen van Paris echter worden de scherpzinnigheid en de reikwijdte van Horney's inzichten overduidelijk waardoor de nieuwsgierigheid het steeds wint van de vermoeidheid. Al lezend raak je onder de indruk van het tijdloze van Horney's werk: dat beslaat de relatie tussen (neuro)biologische componenten en psychoanalyse, de relatie tussen cultuur en psychoanalyse, een analyse van het Oedipuscomplex van het meisje, terwijl ze ook op de nog steeds actuele vraag ingaat hoeveel ontwikkeling van nieuwe ideeën binnen de analytische verenigingen wordt toegestaan om nog analytisch te zijn; welke kennis is noodzakelijk en wie mag die wel/niet overdragen op opleidingen? Afsplitsingen, rivaliteit, belangrijk werk van anderen verzwijgen, het is allemaal nog aan de orde van de dag.

De teksten omvatten een enorm scala aan onderwerpen, ondoenlijk om kort samen te vatten. Ik beperk me daarom tot een schets van de evolutie van haar ideeën. *The Unknown Karen Horney* is opgedeeld in twee delen. In deel 1 komen haar geschriften over vrouwelijke psychologie en de relatie tussen de seksen aan de orde. Deel 2 is een verzameling van geschriften

over andere aspecten van haar psychoanalytische theorievorming tussen 1930-1952. Elk hoofdstuk wordt door Paris ingeleid met een verantwoording van de afkomst van de geschriften, vertalingen, redactionele correcties, en wordt in verband gebracht met eerder of later door haar geschreven essays. De geschriften tonen Horney's evolutie van vurig verdedigster tot een van de meest felle tegenstandsters van Freuds oorspronkelijke ideeën. Ze bestreed Freuds visie dat de ontwikkeling van het meisje tot de fallisch-oedipale fase parallel verliep aan die van het jongetje en dat het meisje vervolgens zou lijden aan penisnijd, het jongetje aan castratie-angst. Ze introduceerde de term baarmoedernijd als equivalent van Freuds penisnijd en trachtte een autonome ontwikkeling voor het meisje te beschrijven. Haar eerste verklaringen van het Oedipuscomplex bij het meisje zijn gecentreerd rond identificatie van het oedipale meisje met de vader als afweer van de oedipale schuldgevoelens (een kind willen van vader). Later kwam de nadruk te liggen op de onderlinge relaties tussen vrouwen in het gezin, met name de angst voor en haat tegen de moeder vanwege het verbod op masturbatie en genot (Fliegel 1973). Met haar nadruk op de culturele constructie van de geslachtsidentiteit was ze haar tijd vooruit. Ondanks haar toenemende nadruk op culturele factoren wees ze de sociale verklaring van het cultureel bepaald zijn van de mannelijke dominantie van Adler af. Horney zag angst van het meisje voor seksuele ervaringen, in de vroege ontwikkeling opgedaan, als bron van een specifieke vrouwelijke ontwikkeling. Ze benadrukte keer op keer factoren in de dynamiek van het gezin die een belangrijke rol zouden spelen, zoals: teleurstelling in de vader, de voorkeur geven aan een broertje, een zieke moeder zien als slachtoffer van seksuele gemeenschap. Factoren die alle het meisje het gevoel geven dat de positie van de vrouw een kwetsbare en gevaarlijke is. Factoren die, zo maakt Paris in *Karen Horney: A Psychoanalyst's Search for Self-Understanding* (Paris 1994) duidelijk, allemaal in haar eigen geschiedenis aanwezig waren. Horney kreeg steeds meer moeite de rol van sociale krachten in de vorming van genderidentiteit in haar theorieën te integreren. Halverwege de

jaren dertig liet ze het onderwerp varen om het nooit meer op te pakken. Ondanks al haar kritiek op de patriarchale ideologie en het fallocentrisme van de psychoanalyse wordt haar dit door sommige critici zó kwalijk genomen dat ze vinden dat ze de naam feministe niet verdient.

Freud heeft Horney sinds ze haar eigen weg insloeg vrijwel doodgezwegen. In onder anderen Helene Deutsch en Jeanne Lampl-de Groot vond hij felle verdedigers van zijn visie op vrouwelijkheid en masochisme als essentieel deel in de vrouwelijke anatomie. In de jaren twintig en dertig schreef Horney ook vele essays over de relatie tussen de seksen. Deze laten opnieuw een verschuiving van een pessimistische biologische visie naar een optimistisch visie zien. Relatieproblemen zijn het resultaat van ieders persoonlijke ontwikkeling, afhankelijk van verworven emotionele stabiliteit van beide partners. Een totaal aan attitudes, verwachtingen en kwetsbaarheden die ieder voor zich meeneemt in de relatie.

In deel 2 deelt Paris Horney's gedachten opnieuw in drie fasen in: de freudiaanse fase, de breuk met Freud en de ontwikkeling van haar eigen theorie. Haar eerste punt van kritiek betrof Freuds toeschrijven van agressie aan een doodsdrijf. Horney maakte onderscheid tussen agressie en destructieve impulsen. Vervolgens verving ze Freuds postulaat dat een neurose voortkomt uit onderdrukking van instincten door de verklaring dat een neurose bestaat uit interne conflicten die voortkomen uit de tegenstrijdige eisen ons opgelegd vanuit cultureel bepaalde processen. Als typisch dilemma van een neuroticus in haar tijd zag ze een conflict tussen ambitie en affectie. Het dwangmatig najagen van succes en het grenzeloos verlangen naar liefde. Als kern van een neurotische ontwikkeling zag ze pathogene condities in de gezinnen als: zich niet geliefd of gewaardeerd, en onveilig en onzeker voelen. De basale angst die dit teweegbrengt bij het kind doet het afzien van 'echte' gevoelens. Het kind ontwikkelt interpersoonlijke afweerstrategieën, zoals jacht op liefde, macht en perfectie, en intrapsychische afweer, zoals zelfidealiseratie, uitmondend in neurotische trots, claims en tirannieke innerlijke dictaten. Deze oplossingen brengen

hen in vicieuze cirkels die de angst eerder doen toenemen dan afnemen. Wat Freud instinct noemde, werd bij Horney 'reactive compulsive drive'. Ze verplaatste de aandacht van infantiele wortels naar de innerlijke conflicten en de afweerconstellatie in het hier en nu. Horney miste bij Freud het onderscheid tussen neurotisch en gezond. Ernstige bezwaren uitte ze tegen de generalisaties en universele geldigheid die Freud aan zijn bevindingen over de aard van de mens, waargenomen bij neurotische mensen die bij hem voor een analyse kwamen, verbond.

Alhoewel ze steeds bewonderend over Freud bleef spreken, waren haar eigen ideeën en de stelligheid waarmee ze deze in haar boek *New Ways in Psychoanalysis* in 1941 bracht, aanleiding tot een gedwongen ontslag bij de New York Psychoanalytic Society. Bij het lezen van haar essay *On Feeling Abused* (1951) waarmee ze een allesdoordringend gevoel van slachtofferschap beschrijft als vorm van afweer (externalisering), dringt zich het beeld op van de hedendaagse wijdverspreide cultivering van het slachtofferschap en afschuiven van eigen verantwoordelijkheden. Horney's ideeën kunnen ook worden gezien als voorlopers van de later ontwikkelde objectrelatietheorie en zelfpsychologie. De door haar geïntroduceerde term 'the real self' in 1939 heeft overeenkomsten met Winnicotts 'true self' (1965) en Kohuts 'nuclear self' (1977). Abraham Maslow (1970) nam Horney's concept van het 'real self' over en maakte het de basis van zijn theorie over zelfverwerkelijking.

In *The Therapeutic Process* beschrijft Paris de consequenties voor de therapeutische praktijk van de verschuivingen in haar theorievorming. Doel van de analyse is dan niet meer de patiënt heerschappij over zijn drijven te doen verkrijgen maar afname van de basale angst, opdat neurotische afweerstrategieën losgelaten kunnen worden, patiënten zichzelf leren accepteren zoals ze zijn. Het streven naar gloriëren in alles dient vervangen te worden door haalbare bevredigende doelen. Opnieuw blijkt Horney haar tijd ver vooruit. Ze ontwikkelde een interactief model, therapie als gezamenlijke onderneming: geen passief afwachterende maar een actieve rol voor de therapeut. In elke therapie

zou de therapeut bovendien iets nieuws over zichzelf leren. Ze besteedde ook uitgebreid aandacht aan de persoonlijkheid van de therapeut, tegenoverdrachtsfenomenen en de invloed daarvan op het therapeutische proces. Overdracht en tegenoverdracht zag ze niet als infantiele herhalingsreacties maar als gedragingen in overeenstemming met de karakterstructuur van de patiënt. Ze hechtte groot belang aan een leeraanlyse en aan doorlopende zelfanalyse om eigen afweerstrategieën te onderkennen en om niet blind te zijn voor de afweer bij patiënten of er te veel in mee te gaan. De zorgvuldige collecties van Paris in beide boeken zijn parels voor hen die al geïnteresseerd zijn in het werk van Horney. Horney wekt in haar boeken door de stellige toon nogal eens de indruk alwetend te zijn. Haar verhandelingen en lezingen laten echter veel meer een strijdlustige, scherpzinnige vrouw zien, die bleef worstelen met haar eigen onopgeloste problemen.

Al zijn het geen handige en eenvoudige overzichten, ik kan gezien het tijdloze karakter van de kwesties die Horney aan de orde stelt, de boeken toch van harte aanbevelen.

Literatuur

Fliegel, Z.O. (1973), *Feminine Psychosexual Development in Freudian Theory: A Historical Reconstruction*. *Psychoanalytic Quarterly* 42, p. 385-408.

Paris, B.J. (1994), *Karen Horney: A Psychoanalyst's Search for Self-Understanding*. Yale University Press, New Haven.

M. Hoxe, psycholoog, is systeem- en psychoanalytisch psychotherapeut, supervisor Nederlandse Vereniging voor Psychoanalytische Psychotherapie, werkzaam bij de volwassenenzorg GGZ-Friesland en zelfstandig gevestigd.